

Ольга Коваленко,
*доцентка кафедри всесвітньої історії
та міжнародних відносин
Національного університету
«Чернігівський колегіум» імені Т.Г.Шевченка,
кандидатка історичних наук*

ЧЕРНІГІВСЬКА МЕМУАРИСТКА М. В. ЧОРНОСВИТОВА

Історикам добре відомі спогади Софії Русової та Марії Грінченко, уперше оприлюднені у 1928 р. у виданнях Всеукраїнської Академії наук [9; 3]. Значне місце в них відведено подіям, які мали місце в Чернігові й на Чернігівщині у другій половині XIX – на початку XX ст., причому в центрі уваги обох авторок перебувало громадсько-політичне життя регіону та його чільні представники. На публікацію спогадів С. Русової та М. Грінченко оперативно відгукнувся публіцист і письменник М. Могилянський, який під псевдонімом Т. Максимович подав численні «поправки до свідчень двох чернігівських мемуаристок» і цілком слушно наголосив, що значення спогадів як історичного джерела не викликає сумнівів, «але користуватися з них... треба обережно» [5, с. 358 – 373].

Зовсім інший характер мала спадщина ще однієї чернігівської мемуаристки Марії Чорносвितової (у дівочтві Хижнякової). Вона народилася 13 липня 1875 р. в Чернігові у сім'ї педагога і відомого громадського діяча В. Хижнякова, який у 1875 – 1886 рр. перебував на посаді Чернігівського міського голови, а у 1887 – 1896 рр. очолював Чернігівське губернське земство. У Чернігові пройшли дитинство і юність М. Хижнякової. Після закінчення місцевої гімназії вона вступила до Петербурзької консерваторії по класу співів і вийшла заміж за студента В. Чорносвितова, але цей шлюб виявився невдалим. Деякий час М. Чорносвитова викладала музику та співи у Виборзькому комерційному училищі, а в 1917 р. повернулася до Чернігова і стала свідком революційної вакханалії, пов'язаної зі встановленням радянської влади.

У середині 20-х рр. М. Чорносвитова виїхала за кордон і оселилася в Празі, де завдяки допомозі уряду Чехословаччини виникла мережа освітніх, наукових і культурних осередків російської та української еміграційних спільнот. У Празі М. Чорносвитова викладала співи і брала участь у роботі Російського музичного товариства і Союзу російських письменників та журналістів. Наприкінці Другої світової війни вона перебралася до Парижа, а у 50-х рр. – до США [7, с. 212]. Сини М. Чорносвитової Борис (1900 – 1948) і Лев (1902 – 1945) служили у Добровольчій армії А. Денікіна, а після її поразки емігрували до Чехословаччини й здобули освіту у Празькому університеті. Б. Чорносвитов став хіміком і працював на цукровому заводі у Франції.

Л. Чорносвитов – зоологом, співробітником Британського музею природничої історії, автором близько 40 наукових праць [7, с. 211 – 212].

У США М. Чорносвитова мешкала й займалася громадською роботою у м. Сиракузи (штат Нью-Йорк), а останні роки життя провела на так званій Толстовській фермі під Нью-Йорком – Будинку престарілих, відкритому в 1941 р. Толстовським фондом, який опікувався самотніми і знедоленими російськими емігрантами. М. Чорносвитова померла у віці 95 років 9 березня 1970 р. і була похована на кладовищі православного монастиря Ново-Дівеєво поблизу міста Спрінг-Веллі [7, с. 212].

М. Чорносвитова прожила довге і сповнене випробувань життя, була свідком багатьох подій, підтримувала дружні взаємини з відомими діячами науки та культури і цілком природно звернулася до мемуарного жанру, аби розповісти про них сучасникам і нащадкам. Вона залишила спогади про публіциста і громадського діяча К. Кускову, філософа М. Лоського, архієпископа Сергія Празького, опубліковані в еміграційних виданнях. Особливе місце в творчості М. Чорносвитової належало спогадам про її «втрачений рай» – старий Чернігів. Страшні події революційного часу в місті й регіоні відтворено у мемуарах «Мы и Они», оприлюднених без зазначення прізвища автора у Празі в 1924 р. у VIII томі історико-літературного збірника «На чужой стороне» [6, с. 55 – 97].

Якщо більшовики, які увійшли до Чернігова у січні 1918 р. здалися їй «ордой гуннов», то вояки Богунського полку, котрі захопили місто в січні 1919 р. – «слугами дьявола». Ось яким постав перед нею сплюндрований батьківський дім: «Шкаф лежал на полу, диван стоял вертикально, загораживая дверь, все матрасы валялись на полу, распоротые крест на крест шашками. Пол устлан книгами, выброшенными из шкафов. Маленькие ящички из шкафчика красного дерева валялись раздавленные сапогами. По комнатам текут зловонные лужи, кучи испражнений на книгах, в суповой вазе, на полу. Во дворе корешки недогоревших книг, из которых они жгли костры. Соседи говорят, что их было человек пятьдесят в нашем доме. Покончив с нашим домом, они пошли к соседям» [6, с. 77].

Того ж таки 1924 р. М. Чорносвитова доповнила свій текст конкретними фактами і прізвищами жертв більшовицького терору, наведеними у трьох фрагментах спогадів: «Большевики в Чернигове», «Расстрелы после Деникина», «В Чернигове». Вони збереглися в рукописному вигляді й тільки у 2009 р. були опубліковані у впорядкованому російським істориком С. Волковим збірнику «Красный террор глазами очевидцев» [4, с. 86 – 92].

Хист до мемуаристики М. Чорносвитова вочевидь успадкувала від свого батька В. Хижнякова, автора «Воспоминаний земского деятеля», що побачили світ у 1916 р. [11]. Цікаво, що перу її брата відомого громадського діяча і публіциста В. Хижнякова також належать неопубліковані «Воспоминания», що

зберігаються у Відділі рукописів Російської державної бібліотеки в Москві та містять цікаві відомості з історії Чернігівщини кінця XIX – початку XX ст.

Перебуваючи в еміграції, М. Чорносвитова повсякчас подумки поверталася до історії своєї родини і зрештою вирішила розповісти про неї зацікавленим читачам. «Меня всегда увлекали рассказы о старине, я легко запоминала их, хорошо разбиралась в родстве и хранила в памяти имена и образы давно умерших родных. – зізналася М. Чорносвитова. – С годами интерес мой возрастал, и я стала активнее относиться к прошлому нашей семьи. Мысль же познакомиться с историей своего рода по документам явилась у меня только при большевиках.

Говорят, когда человек умирает, перед ним проходит вся его жизнь. Многие из нас вскоре умерли физически, оставшиеся в живых стали «бывшими людьми» – тоже умерли. С нами умирала целая эпоха и перед смертью воскресала в наших душах. Какой яркой казалась нам тогда красота уходящей жизни! У нас появился живой интерес к реликвиям старины: к дедовской мебели, образам, портретам, старинным романсам. Все это, такое привычное и примелькавшееся, как будто ожило и заговорило. Казалось, что бабушки и дедушки, как живые смотрят на нас из своих рам. Но та жизнь, что тогда наступила, заставила их опять уйти в царство вечного покоя. Моя работа прерывалась, и только теперь я решила закончить ее».

Так М. Чорносвитова розпочала свої спогади під назвою «Мой род и дом моего отца», роботу над яким вона завершила у Празі в 1937 р. Ця родинна сага належить до кращих зразків жіночої мемуаристики міжвоєнного часу, створених в еміграційному середовищі, яким притаманні абсолютно специфічні особливості пам'яті, прагнення до документального реалізму і стенографічного відтворення фактів [8; 1; 2]. Машинописний примірник спогадів М. Чорносвитової зберігається у зібранні Чернігівського обласного історичного музею імені В. В. Тарновського і нині готується до друку.

Нарешті, в 1962 р. у часопису «Современник», який заснував у Торонто в Канаді історик, літературознавець, поет і громадський діяч Л. Страховський, побачили світ спогади М. Чорносвитової під назвою «Чернигов (то что я знаю и помню о нем)» [10, с. 34 – 61].

«На склоне лет у меня явилось желание увековечить образ моего родного города, каким я знала его в детстве и в пожилые годы. – зазначила мемуаристка. – У Чернигова было свое совсем особое лицо, какого не было у других городов, знакомых мне лично или по рассказам. В нашем, утопавшем в зелени, городе было много поэзии и не было в нем ни чиновничьего духа, ни торгашества, ни мещанства. Особенно поэтичен был он весной. Купанье в Десне, катанье на лодках, песни кругом. Выйдешь вечером в сад, и пахнет на тебя запахом сирени или цветущей яблони, а соловьи так и заливаются.

Но не только в этом было обаяние Чернигова. Мы знали и чувствовали, что

живем в городе белой славы. Гордились нашим древним собором и его знаменитым колоколом, бархатный звон которого слышен был далеко на окраинах, домом Мазепы под Валом, курганами у Елецкого монастыря, а под Пятницкой церковью слепые лирники пели нам про запорожскую старину» [10, с. 35].

Цей історико-мемуарний нарис має свої особливості. У ньому йдеться не тільки про власні спогади М. Чорносвитової, а й про історію Чернігова та його пам'ятки. Авторка також навела уривки з мемуарів О. Лазаревського, І. Петрункевича, І. Ясинського, С. Мінцлова, які свого часу мешкали або перебували в Чернігові, щоб у такий спосіб увірогіднити свої спостереження.

Загалом, спогади М. Чорносвитової містять цікаві факти, які дозволяють скласти адекватне уявлення про повсякденне життя мешканців Чернігова у другій половині XIX – на початку XX ст. Крізь калейдоскоп призабутих імен і подій зі сторінок мемуарів М. Чорносвитової проступає неповторний образ міста, позначений глибоким знанням його історії та щирою любов'ю автора до отчого дому.

Література:

1. Беличенко О. Л. Воспоминания княжны Е. Мещерской в русской женской мемуаристике. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Філологія. Одеса, 2016. № 22. С. 4 – 8.
2. Беличенко О. Мир повседневной культуры в воспоминаниях Екатерины Мещерской. *Теоретичні й прикладні проблеми сучасної філології*. Слов'янськ, 2017. Вип. 4. С. 126 – 134.
3. Грінченкова М., Верзилов А. Чернігівська українська громада. *Чернігів і Північне Лівобережжя*. Київ, 1928. С. 463 – 487.
4. Красный террор глазами очевидцев / [составление, предисловие С. В. Волкова]. – Москва, 2009. – 448 с.
5. Максимович Т. Чернігівські мемуаристки. *Записки історично-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук*. Київ, 1929. Кн. XXV. С. 358 – 373.
6. На чужой стороне: *Историко-литературные сборники* / [под ред. С. П. Мельгунова, при ближайшем участии Е. А. Ляцкого и В. А. Мякотина]. – Берлин; Прага, 1924. – Т. VIII. – С. 55 – 97.
7. Незабывые могилы: Российское зарубежье: Некрологи 1917–2001 / [составитель В. Н. Чуваков; под ред. Е. В. Макаревич]. Москва, 2007. Т. 6. Кн. 3. 703 с.
8. Резник О. В. Женская мемуаристика первой волны русской эмиграции и З. А. Шаховская. *Культура народов Причерноморья*. Симферополь, 2008. № 143. С. 109 – 112.
9. Русова С. Мої спомини (рр. 1801 – 1879). *За сто літ*. Київ, 1928. Кн. II. С. 135 – 175; Київ, 1928. Кн. III. С. 147 – 206.
10. *Современник: Журнал русской культуры и национальной мысли* (Торонто). 1962. № 5. С. 34 – 61.
11. Хижняков В. М. Воспоминания земского деятеля. Петроград: Огни, 1916. XV, 251 с.